
A. Momigliano, *Essays on Ancient and Modern Judaism*

Review by: דניאל שוורץ

Zion / ציון, Vol. (תשנ"ז), סב, חוברת ד, pp. 423-428

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70043007>

Accessed: 01/12/2011 14:43

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

Arnaldo Momigliano, *Essays on Ancient and Modern Judaism*, edited with an Introduction by Silvia Berti, translated by Maura Masella-Gayley, University of Chicago Press, Chicago–London 1994, xxviii + 242 p.

ארנלדו מומיליאנו (1908–1987) נולד באיטליה ונפטר באנגליה אחרי קריירה מרשימה, שראשיתה באוניברסיטאות רומא וטורינו, סופה כאורח קבוע באוניברסיטת שיקאגו ובבית הספר הגבוה בפיזה, ומרכזה כפליט בלונדון (University College). הוא היה לא רק היסטוריון פורה ומקורי ביותר, של העת העתיקה ושל ההיסטוריוגרפיה המודרנית על אודותיה, אלא גם יהודי חס.¹ הספר שלפנינו, תרגום של ספר באיטלקית (*Pagine ebraiche*, Torino 1987) שהופיע שבע שנים לפניו, זמן קצר לפני מותו של מומיליאנו, אמור לשקף שני צדדים אלה של דמותו.

האסופה כוללת עשרים וארבעה מחקרים. בחלקה הראשון עשרה מחקרים על התקופה היוונית-הרומית ומחקר אחד על האוטוביוגרפיה של מימר בן המאה ה"ב,² ובחלקה השני שלושה-עשר מחקרים על העת החדשה, בעיקר על דמויות מפתח במחקר היהודי המודרני. מלבד המחקרים האלה יש באסופה מבוא מאת העורכת, שבו היא עומדת על קווים לדמותו של מומיליאנו; הערות אוטוביוגרפיות מאת מומיליאנו; קטע קצרצר מתוך חיבור של Antonio Gramsci, שבו הוא מאמץ את דברי מומיליאנו על הלאומיות האיטלקית של יהודי איטליה, ומפתחות.

במבוא, הזהה-למבוא שהופיע במקור האיטלקי, חוזרת ומדגישה העורכת, שאוסף זה נועד למלא תפקיד מוגדר: להראות לקוראים האיטלקים עד כמה היתה היהדות מרכזית בעיני ההיסטוריון הדגול. מטרה זו נראתה לה חשובה, שכן לדבריה אין רוב האינטלקטואלים האיטלקים מתעניינים במיוחד ביהדות, ולכן הם לא שמו לב לחשיבותה בעיני מומיליאנו. מבחינת הקורא היהודי והישראלי הספר מכניס אפוא תבן לעפריים, שכן דומה שרוב פרסומו של מומיליאנו בציבור זה בא לו דווקא בגלל תרומותיו לחקר היהודים והיהדות, ואילו המחקרים המכונסים בכרך זה מייצגים אך חלק קטן מתרומתו בתחום זה. אף כך ביחס לקביעתו של מומיליאנו בחתימת דבריו (עמ' xxviii-xxvii), שיש ליהודים זכות לחיות לפי דתם, וכל הפוגע בזכות זו – 'באיטליה, בצרפת, בגרמניה או בכל מקום אחר' – הוא

1 מאז התפרסמו כמה קובצי מאמרים עליו: א"א אורבך, ד' אשרי וש' סימנסון, לזכרו של ארנלדו מומיליאנו (1987–1908), ירושלים תשנ"ב; C. (Agosto 1988); *Rivista storica italiana* C, 2 (Agosto 1988); C. Dionisotti, *Ricordo di Arnaldo Momigliano*, Bologna 1989; *Omaggio ad Arnaldo Momigliano*, ed. L. Cracco Ruggini, Como 1989; *The Presence of the Historian: Essays in Memory of Arnaldo Momigliano*, ed. M.P. Steinberg, Middletown, Connecticut 1991. רשימת פרסומיו של מומיליאנו, אשר מספרם עולה על שבע מאות, מובאת בהמשכים בכרכים שונים של 'כל כתביו': *Contributi alla storia degli studi classici ed del mondo antico*; שנים-עשר הכרכים, הנחלקים לתשעה חלקים, הופיעו ברומא בין השנים 1955–1992. הרשימות האלה רוכזו יחד בחוברת שהוציאה לזכרו אוניברסיטת שיקאגו, יחד עם כמה הספדים: *Arnaldo Dante Momigliano*, 1908–1987, Chicago [n.d.]

2 אחרי מותו של מומיליאנו התעורר ויכוח בשאלה, אם חיבור זה אותנטי, כנהנתו, או שמא פיקטיבי. ראה: A. Saltman, 'Hermann's *Opusculum de conversione sua*: Truth or Fiction?', *Revue des études juives*, CXLVII (1988), pp. 31–56; A.M. Kleinberg, 'Hermannus' *Judaicus*'s *Opusculum*: In Defence of Its Authenticity', *ibid.*, CLI (1992), pp. 337–353

ברברי. נראה שאין אנו זקוקים במיוחד להצהרה זו, או להתקפתו של מומיליאנו על הגדרתו של מקס וְבָר את היהודים כ־*pariah people* (עמ' 171–177).

כספר, האסופה מאכזבת. ראשית, היא אינה מעוררת אמון. נצביע על כמה דוגמאות: בנספח למבוא נאמר (עמ' xxiv), שמומיליאנו מת בעת בדיקת ההגהות של הספר, ובכך ניתן לקורא להבין שהמהדורה האנגלית היתה בדפוס כשבע שנים. רק הקורא המעמיק יגלה שבעצם אין כאן אלא תרגום של הנספח למבוא של הספר באיטלקית, ואילו למהדורה האנגלית אין מבוא נפרד. במבוא נאמר, שמומיליאנו 'מעולם לא למד בבית ספר' (עמ' ix), ואילו הערותיו האוטוביוגרפיות מזכירות באהבה את בית הספר הקתולי שבו למד לאורך שנים (עמ' xxvi). בדיון במבוא על פרסומי מומיליאנו (עמ' x) נזכרות הערותיו על מאמר של דריון על אלכסנדר מוקדון, אך לפי האמת (ולפי המקור האיטלקי) מדובר במאמר שכתב מומיליאנו על ספר מפורסם של דריון. המבוא פוסק שה־*most immediate adherence* של מומיליאנו היתה דווקא לתרבות היהודית הרוסית (עמ' xvii), ואילו מן הספר עולה קרבתו דווקא ליהדות איטליה וליהודי גרמניה. ולבסוף, לא נוכל להבין את הטענה, שהדת של האורתודוקסיה הגרמנית היתה מתמירה והלכתית בלבד, ולפיכך הסתייג יעקב ברנסי מן הספרות היהודית ההלניסטית, כי נעדרה ממנה דווקא *rejoicing in the Law* (עמ' xviii) – כאילו זו אפיינה במיוחד את יהדות גרמניה.

שנית, מומיליאנו לימד באוניברסיטת שיקאגו לפרקים החל בשנת 1959 וברציפות משנת 1975 ועד למותו; כיצד יכלה האוניברסיטה להוציא לאור, כשבע שנים אחרי מותו של מומיליאנו, ספר זה? לקובץ שהוכן בחייו וכבר פורסם בשנת 1987? מדוע אין במהדורה האנגלית אלא אותו מבוא מקורי של העורכת, המסביר שוב ושוב מדוע זקוקים אינטלקטואלים איטלקים לספר זה? מדוע אין שום מבט מסכם לאחור? מדוע הושמטו הנספחים למאמרים, ומבלי שהושמטו ההפניות אליהם (עמ' 156, 161)?³ מדוע לא נאמר בספר, כנהוג, היכן או לפחות מתי התפרסמו לראשונה רוב המאמרים? יתר על כן, אילו טרח מאן־דו להכין רשימה כזאת, הוא היה מגלה שכמה מן המאמרים (לפחות מס' 2, 4), שתורגמו כאן מאיטלקית לאנגלית, הופיעו באנגלית עוד לפני הופעת האסופה משנת 1987. גילוי זה היה חוסך מן ההוצאה את מלאכת התרגום ומן הקוראים את סבל הקריאה של מאמרים הכתובים לעתים באנגלית קשה או שגויה. לשיא מגיעים הדברים בתרגום חדש לאנגלית של מאמר שפורסם באנגלית בכתב עת של אוניברסיטת שיקאגו עצמה (*Classical Philology*, LXX [1975]). וכך, עלינו לקרוא מאמר חשוב זה, על ספר מקבים ב, לא רק בתרגום הלוקה בניסוחים קשים ושגויים, אלא גם בכתיב של שמות אישים על דרך האיטלקית, כגון *Nicanore* ו־*Onia* (חוניו). מעניין לדעת אם אוניברסיטת שיקאגו שילמה למו"ל האיטלקי בעבור זכויות היוצרים...

ומכאן נפנה לדיון מהותי יותר: אם הספר נועד ללמד על מפעלו ותחומי התעניינותו וחידושיו של מומיליאנו, כדברי העורכת, חבל שמחצית המחקרים המרוכזים בקובץ נתחברו דווקא בעשור האחרון

3. לנספחים אלה למאמר על ברנסי, ראה: *Quinto contributo*, א, עמ' 153–158, או מומיליאנו (להלן, הערה 8), עמ' 139–142. אף הושמטו כאן, כמו במהדורה האיטלקית, לא רק הרשימה הביבליוגרפית שנולוותה לחיבור על פליסה מומיליאנו, אלא גם ההערה הפותחת של המאמר, שבה מתייחס מומיליאנו לרשימה ומוסיף את הפרט הביוגרפי החשוב, שהרשימה עלולה ללקות בחסר כי ספרייתו נהרסה בשנת 1943. למאמר זה במלואו, ראה: *Terzo contributo*, ב, עמ' 843–849.

של חייו. יש אמנם מסה פופולרית אחת משנת 1931, על 'נגד אפיון' ליוסיפוס, אבל נפקד מקומו של המאמר הפילולוגי-ההיסטורי על אותו הספר, שנתפרסם באותה שנה עצמה.⁴ הקורא יוצא נפסד מכך, שכן רק מהשוואתם – מהשוואת מה ששלח לכתב עת יהודי למה ששלח לכתב עת לפילולוגיה קלסית – יעלה דיוקנו המלא של מומיליאנו הצעיר באיטליה של מוסוליני, המתבונן בכתב הגנה עתיק זה של יהודי רומאי. פרסום שני המאמרים זה בצד זה היה נותן הזדמנות מצוינת לבחון את היחס בין נפשו היהודית ובין דרכו בחקר העת העתיקה – בחינה שספר זה אמור לאפשר, לדברי העורכת.⁵ מחקריו היהודיים החשובים האחרים של מומיליאנו משנות השלושים, על ספרי המקבים, על יהודה ורומא, על איגרת אריסטיאס ועוד, אינם מיוצגים כאן כלל, פרט לכמה הערות של העורכת. כמו כן, שנות הארבעים מיוצגות על ידי הספד אחד בלבד לזכר אחד מבני דודיו, שנות החמישים – על ידי מאמר ביקורת אחד, ושנות השישים – על ידי הספד ושני מחקרים בלבד. ממה נפשך: או שמומיליאנו פרסם מחקרים רלוונטיים בשנים הרבות ההן והיה צריך לתת להם ייצוג, או שלא עשה כן, ואז היה צריך להעלות את השאלה, אם אכן היתה היהדות כה מרכזית בחשיבתו של מומיליאנו, והיא אכן 'the most authentic inspiration of his work' (עמ' viii; עוד נחזור לכך בסוף דברינו). מכל מקום, קשה לדעת לפי אלו קריטריונים בחרה העורכת את מאמרי הקובץ.⁶

למרות כל הביקורת, וחרף כל המכשולים שהספר מציב בפני הקורא, יש להודות שהוא מרתק. נציין את העובדה, שבמשך שבו נפטר מומיליאנו הלכו לעולמם גם ארבעה חוקרים חשובים אחרים של היהדות ההלניסטית: אברהם שליט (1898–1979), יצחק בער (1888–1980), אליהו ביקרמן (1897–1981) ומנחם שטרן (1925–1989). כולם חוו בצורה זו או אחרת את תהפוכות המאה העשרים, כולם היגרו, כולם גדלו במידה ניכרת על ברכי המחקר הפילולוגי-ההיסטורי הגרמני, וכולם התלבטו, במיוחד לאור השואה, ביחס לאוריינטציה ולהשקפות של מסורת המחקר הגרמנית. ואולם שליט, בער, ביקרמן ושטרן נמנעו מלכתוב על עצמם, ולכן מי שמנסה להבינם על רקע זמנם חייב לחטט ולשער ולשחזר,⁷ ולעתים

4 המאמר 'היהודי' (בקובץ שלפנינו, עמ' 58–66) הופיע לראשונה ב-"*La Rassegna mensile di Israel*, והאחר בתוך: *Rivista di filologia e di istruzione classica*, וכעת גם בתוך: *Quinto contributo*, עמ' 765–784.

5 לניסיון ראשון להצמיד את המאמרים, ראה הערותיה של Joanna Weinberg בתוך: *The Presence of the Historian* (לעיל, הערה 1), עמ' 16–18. על צמד נוסף של מאמרי מומיליאנו, האחד בבמה נוכרית אקדמית והאחר בבמה יהודית, ראה להלן.

6 אם כי יש לציין, שעשרה מהם הודפסו בחלק השביעי (*Settimo contributo*) של 'כל כתביו', שהופיע בשנת 1984, ובספר שלפנינו מופיעה, בין השאר, כל חטיבת ההיסטוריונים של היהדות שבאותו הכרך. נראה אפוא, שהעורכת לקחה אותו כיסוד לאסופתה. בפתיחת הערותיו האוטוביוגרפיות ציין מומיליאנו, שהעורכת היא שבחרה את המאמרים, והוא לא רצה להתערב בשיקוליה, 'למרות (!) הכרת הטובה הרבה שלי כלפיה' (עמ' xxv).

7 ראה, בין השאר: א"א אורבך, 'מי הבית השני ותקופת המשנה בעיני יצחק בער', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ו (תשמ"ד), עמ' 59–82; ב' ברייכובא, 'אליהו ביקרמן – היהודי "אורח העולם" – ותורמו לחקר תקופת הבית השני', קתדרה, 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 3–9; סמית (להלן, הערה 9); מ"ד הר, 'מנחם שטרן ומפעלו המדעי', בתוך: מ' שטרן, מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, בעריכת י' גנני, מ"ד הר ומ' עמית, ירושלים תשנ"א, עמ' ט"ב; ושני מאמרי על שליט: *Jewish History*, II, 2 (Fall 1987), pp. 9–28; IX, 2 (Fall 1995), pp. 9–20.

אף נאלץ לוותר על ידיעת פרטים ביוגרפיים בסיסיים ביותר (וראה מאמרו של מומיליאנו בקובץ שלפנינו על 'העדרו של ביקרמן' – עמ' 217–221). שונה מהם מומיליאנו, שהוריי, תשעה מקרוביו (עמ' 123) והרבה מחבריו נהרגו בשואה. הוא משפיע עלינו שפע פרטים אוטוביוגרפיים והשקפות על אודות זמנו ומגמותיו – התרבותיות בכלל וההיסטוריוגרפיות בפרט.

וכך אנו יכולים לקרוא בקובץ על מי שגדל בבית יהודי אדוק וחם ומתגעגע אליו ('ילדים המתברכים על ידי אבותיהם בלילי שבתות; אמהות המחבקות את בעליהן ואת ילדיהן' – עמ' xxvi), ולהבין טוב יותר מדוע הגדיר, במאמרו 'מה שפלאוויוס יוסיפוס לא ראה' (עמ' 77), את יהדותו של יוסיפוס כ'שטוחה', מכיוון שאין בה 'שמחת התורה... ואהבת הדור הצעיר ודאגה עבורו'. הרהורים דומים חוזרים גם בחתימת מאמר על 'יהודים ויוונים' (עמ' 28), ואף במאמר אחר, שיצוטט להלן. כן יכולים אנו לקרוא על הבית שבו הורגל מומיליאנו 'מימיו הראשונים' לקרוא את התנ"ך בעברית, את ליוויס בלטינית ואת הרודוטוס ביוונית (עמ' 3). לא רק שנקנא בו, ולא רק שנבין את סלידתו מן 'הנטייה הרווחת היום, בין העוסקים במקצוע ההיסטוריה ובין אלה שמחוצה לו, לראות בהיסטוריוגרפיה רק סוג אחר של פיקציה' (עמ' 5), אלא גם נבין את הערצתו לדמויות מופת של הפילולוגיה הקלאסית, כגון יעקב ברנייס (עמ' 148–170), אדוארד פרנקל (עמ' 213–216), ורבות אחרות (ובראשן: אדוארד מאיר), שמחקריו עליהן לא רוכזו בקובץ זה.⁸ אף יכול הקורא ללמוד על שתי הדמויות הקוטביות במשפחתו של מומיליאנו שלדבריו השפיעו עליו עמוקות: הדוד הרב והמקובל Amadio Momigliano (עמ' xxv–xxvi), ובן הדוד הפילוסוף והסוציאליסט Felice Momigliano (עמ' 144–147). התלבטויותיו ביחס לדרכיהם השונות מתבטאות הן בפירוש, הן בעקיפין, כגון בדבריו (עמ' 218–220) על משפחת ביקרמן הקרועה בין קטבים דומים (בנוסחם הרוסי); על משה פינלי, חוקר העבדות העתיקה, שמצא את דרכו ממשפחה רבנית למקצוע של מרקסיסטים, ועל ההשפעה שהושפע מחקריו מן ההחלטה לשנות את שמו מפינקלשטיין לפינלי (עמ' 203–208).

ספר זה הוא ספר של יהודי נודד. כשמומיליאנו כותב על האוטוביוגרפיה של גרשם שלום (עמ' 190–198), הוא פותח בהשוואת דרכו של שלום לזו של ש"י גויטיין, לפני שעלו שניהם על אותה האונייה בטריאסטה והפליגו ארצה בשנת 1923, ולאחר מכן. חוויות מעין אלה חוזרות כאן שוב ושוב, והן משמשות יסוד להבנתו את דרכם של גיבוריו. אוריינטציה זו של חיפוש הדרך בין שני העולמות משפיעה גם על המחקרים שבחלק הראשון של הספר, המוקדשים ליהודי העולם ההלניסטי-הרומי. כאשר קובע מומיליאנו (עמ' 74), למשל, ש'כפליט, מרגיש יוסיפוס את הצורך להצדיק את עצמו, ומוסיף שחיבוריו ההיסטוריוגרפיים של יוסיפוס 'בשלו בהדרגה בין שתי תרבויות' (שם), הוא כותב למעשה על עצמו ועל בני דורו. הספר שלפנינו מבדיר עניין זה באופן שאינו עולה מקריאה נפרדת של המחקרים, המשתרעים על פני תשעת חלקי 'כל כתביו'.

בראש אסופה אחרת של מומיליאנו, *La storiografia greca*, שיצאה לאור בשנת 1982, נכתבה הקדשה: 'לזכר ידידי אליהו ביקרמן (1891–1981), אשר גלה שלוש פעמים – תהלים קיט, מה'. הרמיזה היא לפסוק: 'זאת הלכה כִּרְחֻבָּהּ כִּי פִקְדִיךָ דִרְשִׁיתִי'. ואכן דברי מומיליאנו על ביקרמן, בכרך שלפנינו, מסתיימים בקביעה (עמ' 220–221):

8 לתשעה-עשר מאמרים כאלה, ראה: A.D. Momigliano, *Studies on Modern Scholarship*, eds. G.W. Bowersock & T.J. Cornell, Berkeley–Los Angeles–London 1994

להיסטוריון הגדול של היהדות ההלניסטית, אשר נפטר במדינת ישראל, ובה היו לו קשרים חזקים אחרי שלימד באוניברסיטת קולומביה ובסמינר היהודי התיאולוגי בניו-יורק, היתה השקפת חיים מורכבת; בדיסרטציה שלו כתב, 'הנני ממוצא יהודי ומקבל (bekenne mich zum) את האמונה של משה'.

אינני בטוח שהדברים נכונים ביחס לביקרמן ושהשקפת עולמו היתה כה מורכבת כמו זו של מומיליאנו וכה יהודית כמותה; בכל אופן אין להכריע לפי דברים שכתב ביקרמן ערב הגשת הדיסרטציה שלו בשנת 1926. ספק אם גם ביקרמן היה מסכים לקביעתו של מומיליאנו (בדבריו לזכר לאו שטראוס – עמ' 188), שיהדות אשר יסודה בקבלת עול מצוות ה' מכאן, וחכמה יוונית אשר יסודה בפליאה מכאן, הינן שתיהן לגיטימיות באותה מידה. בקשתו של ביקרמן שלאחר מותו יישרפו ניירותיו הפרטיים⁹ תקשה על בירור שאלה זו. אף לא נוכל לדעת מה היה חושב אדוארד פרנקל – קלסיציסט דגול שלפי מומיליאנו עצמו חסרה לו כל השכלה יהודית והוריו הרחיקוהו מקרובים דתיים – על דברי מומיליאנו לזכרו: 'אם אי-פעם היה בחור ישיבה בבני ישראל, הרי הוא היה אדוארד פרנקל... אשר למד את הספרות הקלסית כמו שלמדו אבותיו תורה – לא בשביל ידע בלבד, אלא בשביל רעות, חכמה פשוטה ואמת ללא פשרות' (עמ' 213, 216). ואולם, מה שלא נדע על ביקרמן ועל פרנקל (ואחרים), יבין היטב מי שקורא את דברי מומיליאנו על גיבוריו, שהם קולעים למי שכתבם. העיסוק בעולם העתיק, היהודי והנוכרי כאחד, היה בעבורו מעין המשך של החיים המסורתיים של תלמוד תורה, שאפשר לו 'להתהלך ברחבה' בדורות של מצוקה וגלות.

בשנת 1960 יצא לאור ספרו של Harry J. Leon על תולדות יהודי רומא בעת העתיקה, ומומיליאנו פרסם עליו שני מאמרי ביקורת – אחד ב"Gnomon", כתב עת גרמני יוקרתי ללימודים קלאסיים, ואחד ב"Jewish Chronicle"¹⁰ יש מידה רבה של חפיפה בין שני המאמרים, כמובן, וההבדל העיקרי ביניהם מובן מאליו: בשבועון היהודי אין מקום להפניות ביבליוגרפיות או לדיננים פילולוגיים כמו אלה המופיעים בכתב העת המקצועי. מעניינים יותר שני הבדלים אחרים. שניהם באים לידי ביטוי במשפט הבא, הלקוח מן המאמר ב"Gnomon":

מן הכתובות עולה בבירור מצבם המבודד (isolierte Lage) של היהודים בתוך סביבתם הרומית, התעניינות בלעדית בענייני הקהילה [היהודית] וכן – כפי שניתן היה לצפות – חוש משפחה מפורש ואהבת ילדים. רק כתובת רג'ינה (מס' 476) חורגת מענייני יום-יום ומתקרבת להצהרת-אמונה אישית, אשר כדאי היה לנתח אותה.

מעניין אותנו הדגש (החוזר גם להלן באותו מאמר) על מצבם המבודד של יהודי רומא ועל האופי

9 ראה: M. Smith, 'Elias J. Bickerman', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, L (1983), p. xv = E. Bickerman, *Studies in Jewish and Christian History*, III, Leiden 1986, p. xi

10 *Gnomon*, XXXIV (1962), pp. 178–182 = *Terzo contributo*, II, pp. 749–754; *Jewish Chronicle*, 15.12.1961, pp. 21, 38. המובאות להלן מתורגמות מעמ' 180–179 (=750) של המאמר בגרמנית, ומעמ' 21 של המאמר באנגלית.

החיובי, המובן מאליו, של חיי המשפחה היהודית – דגש שכבר ראינוהו באסופה שלפנינו, שאף היא נועדה לעיניים נוכריות. לעומת זאת במאמר ב־*Jewish Chronicle* אין אפילו רמז למצבם המבודד של יהודי רומא, והמשפט המקביל, ביחס לכתובות, נוקט עמדה כמעט הפוכה:

מה שלומדים [מן הכתובות] על אודות אמונותיהם אינו חורג, בדרך כלל, ממילים גבוהות וריקות (platitudes) ביחס ל'שמירת התורה ויראת ה''. רק הכתובת הידועה כ'כתובת רג'ינה', המאריכה בדבר האמונה בחיי־נצח, והזכרתו הקודרת של ליאו המכונה גם לאונטינוס – 'ידידי', כאן מחכה אני לכם' – קוטעות את השעמום (monotony).

השוואה זו מלמדת בבירור, שמומיליאנו, כמו רבים אחרים, ידע היטב בפני איזה קהל יעד הוא משחק: בשביל קוראי *Gnomon* היה יהודי (ומכאן גם ההפניות הרבות לחומר עברי ותלמודי במאמרו, שאין כדוגמתן במאמר ב־*Jewish Chronicle*), ואילו בשביל היהודים הוא היה פרופסור מפוקח, אפילו ציני.

ואולם, השוואה זו מעלה את השאלה היסודית, ובה נחתום: מה יש כאן מעבר למשחק? לפנינו אדם שהקדיש מאות מחקרים לנושאים שאינם יהודיים ועשרות רבות לנושאים יהודיים. לדברי עורכת האסופה שלפנינו, גם אינטלקטואלים איטלקים ידעו שמומיליאנו התעניין ביהדות, אבל הם חשבו שהיא רק אחד מבין התחומים הרבים שעניינו אותו ולא הבינו את מרכזיותה בעבורו. עתה, כאשר מונחת אסופה זו לפנינו, נשאלת השאלה: כיצד – אם בכלל – השפיעה מרכזיות זו על מחקריו ה'כלליים'? האם במחקריו בפילולוגיה הקלסית ובהיסטוריה העתיקה באה לידי ביטוי יהדותו של מומיליאנו באורח יסודי, או שמא רק באופן שטחי, כאשר הנושא ממש הזמין התערבות כזאת? שאלה זו עולה במיוחד לאור הפער של כשלושים השנים בין שתי התקופות שבהן עסק מומיליאנו הרבה בעניינים יהודיים, כפי שמשתקף היטב באסופה זו. ואם לעיל ציינו, שאין כמעט ייצוג בכרך זה לעבודתו משנות הארבעים, החמישים והשישים, הרי כאן נוסף, שחוקרים שהכירוהו כבר העירו, שרק בשנות השבעים – כאשר הוא בעצמו התקרב לגיל שבעים – חזרה היהדות למרכז עניינו המדעי.¹¹ האם עלינו להניח, ששלושים שנות המחקר וההוראה שלא לוו במחקר יהודי גם לא הושפעו באופן מהותי מן הקשר הנפשי ליהדות? או שמא יש דרך יהודית (או דרכים יהודיות) לחקור את העולם העתיק, והאתגר בשבילנו הוא לברר את מרכזיותה של היהדות במחשבתו של החוקר היהודי, גם במקומות שהיא אינה עולה על פני השטח? מעטים החוקרים שגם נפשם היהודית כה חשופה ומתוורת, ולאור הכרך שלפנינו יש אפוא מקום לקריאה מחודשת במחקריו הכלליים של חוקר חשוב זה.

דניאל שוורץ

11 ראה: ויינברג ו־O. Murray, בכרך הראשון באנגלית הנזכר לעיל, הערה 1, עמ' 18, 63.